

Hukuk Fakültesi Dergisi
Ankara Hacı Bayram Veli University
Faculty of Law Review

ISSN: 2651-4141 e-ISSN: 2667-4068
Cilt / Volume XXVIII Nisan / April 2024 Sayı / No. 2

ÖZNE, HUKUK VE HAK*

SUBJECT, LAW AND RIGHT

Yahya Berkol GÜLGEÇ**

ÖZET

[-10.34246/ahbvuhfd.1423032](https://doi.org/10.34246/ahbvuhfd.1423032)

“Bilen varlık” ve “eyleyen varlık” olmak üzere iki tip özne tanımı olduğun söyleyebiliriz. Saf “eyleyen varlık” anlamıyla hukukun öznesi yalnızca asli kurucu iktidar olabilir. Bütün diğer hukuk özneleri “hukuku bilip ona göre eylemek” kapasitesine sahip olmaları gerektiği için aynı anda hem bilen hem eyleyen özne olmak durumundadır. Gerçek kişilerden bağımsız bir bilme ve eyleme kapasitesi olamayacağı için tüzel kişilerin ayrı birer hukuk öznesi olarak kabul edilmesi için bir sebep bulunmamaktadır. Hayvanların hukukun öznesi olup olamayacağı tamamen onların bilişsel kapasitesiyle ilgilidir. Bu anlamda, insan dışındaki çoğu canlı varlık hukukun öznesi olamaz. Yapay zekâ dışındaki cansız varlıkların da yine bilişsel kapasite eksikliği dolayısıyla hukukun öznesi olamayacağını söyleyebiliriz. Haklar açısından ise durum farklı olacaktır. Hak normları genellikle hak sahibi dışındakilere yükümlülük yükleyen normlar olarak anlaşılabilir. Bir başka deyişle, her hak tanyan normu yükümlülük yükleyen bir norm olarak ve eksiksiz biçimde yeniden ifade edebiliriz. Bundan ötürü, hak sahibi olacak olan varlığın hukuku bilme veya hukuka göre eyleme kapasitesine sahip olması hak normlarının deontik yapısı nedeniyle şart değildir. Bu durumda, hukukun öznesi olamayacağına hükmettiğimiz cansız

* Bu çalışmanın ilk hâli 1-5 Şubat 2023 tarihleri arasında Antalya’da Türkiye Felsefe Kurumu tarafından düzenlenen “Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye’de Felsefe Kongresi”nde sunulmuştur.

** **Dr. Öğr. Üyesi**, Bursa Uludağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı/BURSA, e-posta: ybgulgec@uludag.edu.tr, **ORCID**: 0000-0002-2577-5799, **DOI**: 10.34246/ahbvuhfd.1423032.

- **Atf Şekli/ Cite As**: Gülgeç Y. B., “Özne, Hukuk ve Hak”, *AHBVÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(2), 2024, s.429-453.
- **İntihal / Plagiarism**: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. / This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

varlıkların ve hayvanların hak sahibi olabileceklerini söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Öznelik, Hukukun öznesi, Hak sahibi, Hak teorisi, Yükümlülük.

ABSTRACT

There are two types of subjects: the “knowing entity” and the “acting entity”. The subject of law in its meaning as the pure “acting entity” can only be the primary constituent power. All other subjects of law must be simultaneously the knowing and the acting subject because they must possess the capacity to know and act according to the law. Whether animals could qualify as subjects of law depends entirely upon their cognitive capacities. It is obvious that living creatures other than human beings will likely fail to qualify as subjects of law. Similarly, inanimate entities other than artificial intelligence would also fail to qualify as subjects of law due to their lack of cognitive capacities. However, the situation is different with respect to rights. Right norms can generally be understood as norms obligating those other than the right holder. In other words, each right norm could be perfectly re-expressed as an obligating norm. Therefore, due to the deontic structure of right norms, the right holders do not have to possess the capacity to know and act according to the law. Consequently, those entities that cannot qualify as subjects of law can perfectly be designated as right holders.

Keywords: Subjectness, The subject of law, Right holder, Theory of rights, Obligation.

EXTENDED SUMMARY

The subject is an entity that possesses either the capacity to “know” or to “act”. The subject of law could be both, the entity that can know the law and the entity that has the capacity to create (by means of acting) or to act in accordance with the law. Let us elaborate on the acting subject of the law. In law, the convergence between the actual act and the norm-act, that is, the act that is required by a legal norm, can appear either as conformance or compliance. Compliance requires that the act of the agent converges with the norm-content because the agent acts by taking the relevant norm into consideration. This seems to be the proper meaning of an acting legal subject. The peculiar result of this is that the acting subject of the law is also required to be the knowing subject of the law: It is impossible for an agent to be the acting subject without this agent also being capable of knowing the content of the norm. The only exception to this, i.e. the only purely acting subject of the law, can only be the primary constituent power.

Based on this framework it can be evaluated whether different categories of entities can qualify as legal subjects. Legal persons do not possess a capacity for knowledge or action distinct from the capacities of individuals involved in the constitution of those legal persons. Therefore, they cannot have a separate status of legal subjectness. Living entities other than human beings must be judged according to their individual capacities. Known plants lack the capacity to qualify as legal subjects. The situation

with regard to animals is more complicated. For, all that is required to qualify as a legal subject is the capacity to know and to act in accordance with legal norms. It is not required that the subject is at least as intelligent or as capable of comprehending complex norm structures as human beings. Depending on the individual capacities of the members of a species, it may be possible for an animal to qualify as the subject of the law. The decision regarding the mental capacities of animals falls outside the scope of this paper. On the other hand, extraterrestrial living beings should be judged exactly in the same manner. Whether they can or cannot qualify as legal subjects depends on their capacity to know and act in accordance with legal norms. It is obvious that inanimate objects cannot be legal subjects. Mountains, plains, rivers, and the like cannot be the subjects of the law. The only suitable candidate in this category provided that it is sufficiently sophisticated, seems to be artificial intelligence. Once sufficiently developed, there is no reason to think that inanimate entities with artificial intelligence cannot be legal subjects.

This rather restrictive picture regarding the candidates of legal subjectness has no bearing on legal right-holding. Right-norms are deontic equivalents of obligating norms: they impose obligations on legal subjects other than the right holder (and, sometimes, simultaneously on the right holder as well). Therefore, it is not required for a right holder to qualify as a legal subject. This opens the possibility of mountains, rivers, and unintelligent animals, that cannot qualify as legal subjects to be legal right holders: If it is an entity other than the right holder that is obligated by a right-norm, it is this entity that needs to qualify as a legal subject, not the right holder. The subject of a right-norm, on the other hand, would be the entity obligated by the right-norm, not the right holder.

This initial argument faces two problems. The first relates to an assumption of this paper that legal rights are legally protected interests. Accordingly, only living beings can have interests. The paper calls this supposed objection “biological fetishism” and argues against it. The second objection propounds that the capacity to claim the right is a necessary quality of the subjects of right-norms and that obligated entities cannot be the subjects of right-norms. I present a counter-argument based on the distinction between the subject of the right-norm and the subject of the norm that grants the power of claiming a right. Ultimately, the paper defends that the presented distinction between right holders and the subjects of right-norms holds.

GİRİŞ

Georges Burdeau'nun “insan, insana itaat etmemek için devleti icat etti”¹ sözünden ilham alan Kemal Gözler, kanımca Türkçe hukuk literatüründe

¹ Georges Burdeau, *L'État*, Seuil, 1970, s. 15.

yazılmış en iddialı eserlerden biri olan “Yorum İlkeleri”nde şöyle demektedir: “*İnsan, insana itaat etmemek için hukuku icat etti*”². Bir başka deyişle, insan insana değil, hukuka itaat etmelidir.

Oysa yalnızca iradesi olan varlıklara itaat edilebilir. Bunun dışındaki herhangi bir itaat ancak metafor niteliği taşıyabilir³. Burada hukukun kişileştirilmesi başka bir amaca daha hizmet eder: Hukukun aracılığına ve koşulları iyileştirici etkisine rağmen insanın insana itaatının devam ettiği gerçeğinin gizlenmesi. Gizlenmek istenen hâlâ var olduğu ve insanların itaat ettiği hukuk normlarının içeriğini gerçek anlamda belirleyen bir irade sergilediği için, hukukun öznesi, hak ve yükümlülüklerin öznesi gibi temel teorik konulardaki çıkarımları, gizlenen üzerinden yapmanın daha sağlıklı olduğu kanısındayım. Bu tür konularda hukuk diline yerleşmiş birtakım ifadelerle esasen ne kastettiğimizi irdelemeli ve görünüşteki ifadenin göndermede bulunduğu bir “asıl ilişki” veya “asıl durum” mevcutsa, bu asıllara göre çıkarımlarda bulunmalıyız.

Hukuk söz konusu olunca kimin kime itaat ettiği, birinin bir başkasına itaat edip etmediği gibi hususlar aynı zamanda hukukun öznesine ilişkin tartışmalarla da ilgilidir. Özne felsefesinin temel kavramlarından biriyken hukukbilimin (*jurisprudence*) ilgisini yeterince çekmemiştir. Hukukbilim özne kavramındansa muhatap kavramına odaklanmıştır. Bu kısa çalışmada hukukun öznesinin ne gibi nitelikler taşıyabileceğini irdeleyeceğim. Ardından “hakların öznesi”ne ilişkin bazı tartışmalar yürüteceğim. Neticede hak tanıyan hukuk normlarının öznesinin “hak sahipleri” olmadığını, en nihayetinde hakların öznesi tartışmasının hukukun öznesi tartışmasından tamamen bağımsız olduğunu ve hukukun öznesi niteliği taşımayan varlıkların da “hak sahibi” statüsü taşıyabileceğini iddia edeceğim.

² Kemal Gözler, “Yorum İlkeleri”, Ozan Ergül (Ed.), *Anayasa Hukukunda Yorum ve Norm Somutlaştırması*, KHP-TBB, 2013, s. 15.

³ Benzer bir durum Joseph Raz ve Robert Alexy’nin teorilerinde örneğine rastladığımız hukuk sisteminin bir iddiada bulunduğu fikri açısından da söz konusudur (örn. bkz. Joseph Raz, *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason*, Oxford University Press, 2009, s. 111-112; Robert Alexy, *The Argument From Unjustice: A Reply to Legal Positivism*, Oxford University Press, 2004, s. 34). İddia bir konuşma edimi olarak hukuk sistemi tarafından dile getirilemez. Burada ya hukukun kişileştirilip, iddianın bir metafor olarak kullanılması söz konusudur ya da basit bir biçimde hukuk sistemindeki yetkililerin reel iddialarından bahsediliyordu (bkz. Neil MacCormick, “Why Law Makes No Claims”, George Pavlakos (Ed.), *Law, Rights and Discourse: The Legal Philosophy of Robert Alexy*, 2007, s. 59).

I. ÖZNE KAVRAMI VE HUKUKUN ÖZNESİ

Bu kısımda öncelikle hukukun aktif ve pasif özne ismini vereceğim iki tür öznesi olabileceğinden bahsedecek ve bu iki özne türü arasındaki ilişkiye değineceğim. Bu açıklamalar ışığında farklı varlık kategorilerinin hukuk öznesi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğine ilişkin bazı çıkarımlarda bulunacağım. Bu bağlamda tüzel kişiler, insan dışındaki canlı varlıklar ve cansız varlıkları dikkate alacağım.

A. Hukukun İki Öznesi

Özne en genel ifadesiyle eyleyen veya bilen varlığı ifade eder. Bu anlamda öznenin pratik ve epistemolojik açıdan iki farklı anlamı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda “hukukun öznesi” ile ifade edilen nedir? Hukukun eyleyeni veya hukukun bileni. “Hukukun eyleyeni” kimdir? Akla iki olasılık geliyor. Bunlardan ilki hukuku yaratan öznedir: iradesiyle hukuku ortaya çıkaran. Buna şimdilik aktif özne diyelim. Hukukun eyleyeninden anlaşılacak bir diğer husus ise “hukuka göre eyleyen”dir. Hukuku değiştirmeden ona göre eyleyen özneye “pasif özne” diyelim. Pasif özne aşağıda ele alacağım muhatap kavramına yaklaşan bir anlam kazanır: Eylemi hukuka uyması gereken/eylemi hukuka uygun olan. Bu ikinci anlam üzerinde biraz daha duralım.

Uygun davranmak ve uymak fiilleri arasında bir ayırım gözetmek mümkündür. Raz bunu İngilizce “*comply*” ve “*conform*” fiilleri arasında yapar⁴. Bu ayrımı Normativite ve Pozitivizm’de sırasıyla uymak ve uygun davranmak ile karşılamışım⁵. Buna göre, uyma eylemi uyanın bilinçli bir eylemini gerektirir. Uyan varlık⁶ normun gereğinin farkındadır ve eylemini bilinçli bir biçimde norma göre ayarlar. Uygun davranma ise uymaktan daha geniştir. Muhatap bilerek veya bilmeyerek bir norma uygun davranabilir. Anayasa öyle gerektirdiği için değil, böylesinin daha adil olduğunu düşündüğü için kararlarını salt çoğunlukla alan bir parlamento anayasaya uymaz; ona uygun davranır. Yani eylem ile normun gerektirdiği arasındaki salt örtüşmeye uygunluk diyebiliriz.

⁴ Joseph Raz, *Practical Reason and Norms*, Oxford University Press, 1999, s. 184.

⁵ Bkz. Yahya Berkol Gülgeç, *Normativite ve Pozitivizm*, On İki Levha, 2020, s. 79, dn. 190.

⁶ Burada kasten “kişi” kavramı yerine “varlık” kavramını tercih ediyorum. Bunun nedeni “kişi” kavramının hukuk düzeni tarafından belirlenen bir statüyü çağrıştırmasıdır. Özne ve muhatap kategorilerini ayırmak birincil önceliğim olduğu için hukukun öznesi için özellikle “varlık” ifadesini tercih edeceğim.

Hukuka göre eyleyecek olan öznenin uygun davranan varlık olduğunu kabul edersek özne, en azından bazı muhataplar açısından, nesneleşecektir. Hukuku bilmeden ve dikkate almadan eyleyen varlık eylemi en nihayetinde eylemi hukukun gerektirdiği eylem olsa dahi niçin hukukun öznesi olarak kabul edilsin? Başka bir şeyin (eyleme hangi normatif düzen gerekçe teşkil ediyorsa onun) öznesi olabilecekse dahi hukuktan bihaber varlığın hukukun öznesi olarak kabul edilmesi için bir sebep görünmüyor. Hukukun pasif öznesinin hukuka uyan muhatap olduğunu düşünmek gerekir. Bunun ön koşulu ise hukuku, yani hukuk normunun varlığını ve içeriğini bilmektir.

Bu noktada öznenin iki anlamı, eyleyen ve bilen varlık arasında bir köprü kurulmuş oluyor. Hukukun pasif öznesi hukuk bilerek ona uyan varlık olmak zorunda. Bir başka deyişle, söz konusu hukuk olduğunda, pasif özne açısından pratik ve epistemolojik öznelik iç içe geçmektedir. Benzer bir tespiti aktif özne açısından da yapabiliriz: Aktif özne eylemiyle hukuku değiştiren öznedir. Bununla birlikte, aktif öznenin eylemi de salt pratik bir nitelik taşımaz. Hukuk rastgele eylemlerle oluşturulamaz. Arkasında her zaman bir irade bulunması gerekir. Söz konusu irade belli bir hukuki içeriği ifade ederek ve belli prosedürlere uygun biçimde açıklanarak hukuku yaratır. İradenin hukuk normuyla içeriğinin en zayıf olduğu örf ve âdet hukuku alanında dahi söz konusu içeriğin bağlayıcı olduğuna ilişkin inanç unsurunun bulunması (*opinio juris*) hukukun ancak bilinçli bir varlık tarafından oluşturulabileceğini ortaya koymaktadır.

Aktif özneye ilişkin ilginç bir husus bu özne türünün de çoğun pasif olmasıdır: Hukuk hukuka göre eylemek suretiyle yaratılır. Şununla başlayalım: Hukuk sisteminde ister ilkeler isterse kurallar biçiminde olsunlar normlar dışında hiçbir şey bulunmaz. Bu normların istisnasız hepsinin ardında ise sarih yahut zımnî bir irade bulunur. Hukuk normlarını yaratan iradeler içinde başka bir norma göre açıklanması icap etmeyen tek norm o hukuk sisteminin hiyerarşik olarak en üstünde yer alan ve asli kurucu iktidar tarafından konulduğu söylenebilecek olan normdur. Dolayısıyla, aktif özne hukuk normuna göre eylemeden hukuku eyleyen (yaratan) iradeden müteşekkilse, bir tek asli kurucu iktidarın aktif özne olduğunu, hukukun diğer bütün öznelere ise pasif özne olarak nitelendirilmesi gerektiğini söylemeliyiz. Kanunu koyan da ona uyan da en nihayetinde “hukuka göre eyleyen” statüsündedir. Hukuka göre eyleyen olduklarına göre, hukuk normunun varlığını ve içeriğini bilebilecek varlıkların hukukun öznesi olabileceğini söyleyebiliriz.

Burada aktif öznenin, yani asli kurucu iktidarın detaylı bir tartışmasını sunmayacağım. Bu konuya ilişkin tartışmalar anayasanın geçerliliğini açıklamak için kullanılabileceğini düşündüğüm aksiyolojik-olgusal geçerliliğe dair başka bir çalışmada ele alınacaktır⁷. Ancak, şunu tartışmamız gerekmektedir: Pasif öznenin hem eyleyen hem de bilen olması gerekliliği aktif özne açısından da geçerli midir? Kuşkusuz, asli kurucu iktidarı teşkil eden kişilerin de bilmesi gerekenler, asli kurucu iktidar olabilmenin epistemolojik ön şartları bulunur. *Argumentum ad absurdum*: Hiçbir şeyi bilemeyecek bir varlığın asli kurucu iktidar olması mümkün değildir. Bununla beraber, bizim konumuz açıkça hukukun öznesi olduğuna göre, mühim olan tartışma da asli kurucu iktidarın aktif özne konumuna yerleşmek için “hukuku” bilmesinin gerekip gerekmemesidir. Tabii olarak asli kurucu iktidara ilişkin benimsenen yaklaşıma göre bu sorunun yanıtı değişecektir. Asli kurucu iktidarın da hukukla bağlı olduğu yönündeki fikirler bilme unsurunu aktif öznenin de bir parçası olarak görmekten çekilmeyeceklerdir. Bununla birlikte, hukukun insan yapısı olduğu kabul edildiği sürece⁸ bir noktada hukuku bilmeden hukuku eyleyebilecek (yani yaratabilecek) bir öznenin varlığını kabul etmek durumunda kalırız⁹. Zaten bu durumda da asli kurucu iktidar bir ulusal hukuk düzenini tesis eden iktidar değil, hukuku bilmeden eyleyebilecek olan iktidar olarak tanımlanacaktır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, ahlaki özne olmak gerekliliği aktif öznenin de pasif özne olduğunu ileri sürmek için kullanılamaz. Çünkü bu bilme şartı hukuku bilme şartı olarak görülemez¹⁰.

Netice olarak, hukukun aktif öznesinin saf bir eyleyen olacağını kabul etmek gerekir. Aktif özne, hukuku (hukuk normunu) yoktan var edendir. Buradaki tespitimiz daha önce aktif özne açısından dile getirdiğim bilinçli bir irade sahibi olma şartının çeliştiği düşünülmemelidir. Bilinçli irade şartı eylemiyle yarattığını bilme şartıdır. Var olan hukuk normunu bilerek eyleme şartı değil.

⁷ Aksiyolojik-olgusal geçerliliğe ilişkin bir giriş niteliği taşıyabilecek hususlar için bkz. Gülgeç, ss. 582-591.

⁸ Esasen hukukun insan yapısı olduğu fikrini bir nebze yumuşatmak icap eder. Hukukun aktif öznesi olabilmek için insan olmak değil, beşeri davranış hakkında olması gereken ifade edebilecek bir irade açıklamasında bulunabilmek ön şarttır. İnsan dışındaki varlıklar bu kapasiteyi sergileyebildiği sürece pekâlâ hukukun aktif öznesi konumunda olabilirler.

⁹ Bir başka deyimle, asli kurucu iktidar uluslararası hukuka dayanarak ulusal hukuk sisteminin ilk normunu koymak mecburiyetinde olsa bile uluslararası hukukun ilk normunu başka bir hukuka uymadan kurabilecek bir aktif özneye ihtiyaç duyarız.

¹⁰ Esasen bu konuya ilişkin ilginç bir tartışmayı muhatap kavramına tartışırken yer verecek; dolaylı olarak ahlaki bilme yetisinin niçin hukukun aktif öznesi için bir ön şart olmadığını açıklamaya çalışacağım.

B. Hukuk Öznesi Kategorileri

Bu genel açıklamalar doğrultusunda hukukta hangi özne kategorilerinin kabul edilebilir olduğuna değinmek isterim. Sırasıyla, tüzel kişilerin, insan dışındaki canlıların ve cansız varlıkların hukuk öznesi olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğini tartışacağım.

1. Tüzel Kişiler

Tüzel kişilerin; derneklerin veya şirketlerin hukukun öznesi olup olamayacağı hukuk teorisinde oldukça eskiden bu yana tartışılmıştır. Bu konuda özellikle Léon Duguit, Friedrich Carl von Savigny, Otto Friedrich von Gierke gibi yazarların fikirleri ön plana çıkmıştır. Burada bu görüşlerin detayına girmeye vaktim yok. Bununla birlikte, özellikle Duguit'nin görüşlerinden yararlanarak ve yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda tüzel kişilerin niçin hukukun öznesi olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamak istiyorum.

Duguit ne devletin ne de aldığı şekillerden bağımsız olarak toplulukların objektif hukukun öznesi olamayacağını bu toplulukların kendilerini oluşturan bireylerden ayrı ve bağımsız bir iradeleri olmamasından yola çıkarak açıklar¹¹. Duguit şöyle yazar: “*Bir emrî hükmün kendi varlığını bilen iradelere başkasına hitap edemeyeceği meydandadır*”¹². Emrin hitap ettiği kişilerden bahsettiğine göre, Duguit'nin aklında pasif özne vardır. Emrin varlığının bilinmesi gerekliliğine yapılan vurgu da bizi “hukuku bilip ona göre eyleyen özne” anlayışına yöneltmektedir. Ayrıca Duguit'nin öznesiyle muhatap kavramı arasında bir örtüşme olduğunu da söyleyebiliriz. Öznenin kim olduğu, hukuk normunun kime hitap ettiğinden hareketle belirlenmektedir.

Duguit'nin bu fikrine karşı çıkmak zordur. Toplulukların kendilerini oluşturan bireylerden ayrı bir bilince veya iradeye sahip olduğu düşüncesi ancak doğruluğu şüpheli bazı metafizik varsayımlara dayanılarak savunulabilir. Ayrı bir bilince sahip olmayan varlıkların ve oluşumlarınsa hukukun öznesi niteliği taşıması mümkün değildir. Bu nedenle de tüzel kişilerin hukukun öznesi olabileceği fikri reddedilmelidir.

Bu ret aynı zamanda şu fikirle de uyumludur: Genel olarak normlar, özelde ise hukuk normları beşeri davranışı konu edinir ve beşeri davranış hakkında bir olması gereken ifade eder. Tüzel kişilikler yönetim organlarındaki gerçek

¹¹ Léon Duguit, *Kamu Hukuku Dersleri*, AÜHF Yayınları, 1954, s. 47.

¹² Ibid. s. 46.

kişilerin fiilleri olmaksızın eyleyemezler. Hatta bir tüzel kişinin eyleminden bahsetmek ya düpedüz absürttür ya da başka ve kolektif bir eylemin kısayolu olarak, bir metafor olarak kullanılmaktadır. Kastedilen tüzel kişinin bir eylemde bulunması değil, yönetim organındaki gerçek kişilerin belli bir işin veya işlemin gerçekleştirilmesi yönünde karar almış/eylemiş olduğudur.

Yaklaşımım, en azından söz konusu özne sorunu olduğunda, metodolojik bireycilikle (*methodological individualism*) uyumludur. Bununla birlikte, toplulukların, derneklerin, şirketlerin ve tüzel kişilerin gerçek kişilerininkine indirgenemeyen menfaat, ilişki veya stratejilere sahip olabileceği fikri kimi yazarlarca savunulmaya devam etmektedir¹³. Elbette tüzel kişinin menfaati, stratejisi veya iradesinden bahsetmek *anlamsız* değildir. Bir tüzel kişinin belli bir yönde irade gösterdiğinden bahsetmek söz konusu tüzel kişinin yetkili organındaki belli gerçek kişilerin belli bir yönde irade gösterdiği anlamına gelir. Bu ikincisi olmadan ilki olamaz. Elbette, tüzel kişinin iradesi, yetkili organdaki bütün gerçek kişilerin iradesine indirgenemeyebilir. Ancak, “tüzel kişinin iradesi” ifadesinin bir kısayol ve metafordan ibaret olduğunu iddia edebilmek için ikincinin ilkine indirgenebilmesi gerekmez. İkinci olmadan ilkinin olamayacağını gösterilmesi yeterlidir. Tüzel kişinin iradesi gerçek kişilerin iradesine asalaktır.

2. İnsan Dışındaki Canlı Varlıklar

Burada “insan dışındaki hayvanlar” veya “hayvanlar” yerine “insan dışındaki canlı varlıklar” ifadesi bilinçli bir tercihi yansıtmaktadır. Yukarıda belirttiğim gibi, aktif özne olmanın ön şartı beşeri davranışa dair gereklilik ifade edebilecek bir irade açıklamasında bulunabilme yetisidir. Pasif özne olmak içinse hukuk normunun varlığını ve içeriğini bilebilmek; ve dolayısıyla hukuka göre eyleyebilmek kapasitesi ön şarttır. Bu şartın insan dışındaki hayvanlarda mevcut olup olmayacağı ayrı ve uzmanı olmadığı bir tartışma konusudur. İnsan dışındaki hayvanlar arasında da liderler ve eylemiyle diğerlerinin eylemlerini belirleyebilenler mevcut olabilir. Eylemi belirleyen, liderin gazabına uğrama korkusu olmadığı sürece, hayvanlar arasında da bir tür hukuk düzeninin bulunduğu hayal edilebilir. Bununla birlikte, insanların hukuk düzeni açısından bir özne konumunda olabilmenin şartı insanların koyduğu

¹³ İşin nasıl ve niçinini tam anlamıyla açıklamamakla birlikte toplulukların menfaat, ilişki ve stratejilerinin gerçek kişilerininkine indirgenemeyeceğini vurgulayan yazarlardan biri de Teubner'dir (bkz. Gunther Teubner, “Rights of Non-Humans? Electronic Agents and Animals as New Actors in Politics and Law”, *Journal of Law and Society*, 33 (4), 2006, s. 505). Ancak, yazar bu hususun tartışmalı olduğunu kabul etmektedir (bkz. *ibid.*, dn. 33).

kuralların varlığının ve içeriğinin bilincinde olmaktır. Pek çok hayvanın bu kapasitede olmadığı aşikar olmalı diye düşünüyorum. Dolayısıyla, çoğu hayvan açısından insanların yarattığı hukuk düzeninin öznesi olmak mümkün olmayacaktır.

Bununla birlikte, varlığının bilincinde olmadığımız ve insan yapısı hukuk düzeninin varlığını ve gereklerini kavrayabilecek zihinsel kapasitede, dünya dışı canlı varlıklar mevcut olabilir. Bu durumda bu varlıkların hukukun (insan hukukunun) öznesi olabileceğini söyleyebilir miyiz?

Buradan itibaren şu soruyu sormak gerekir: İnsan yapısı hukuk spesifik olarak insanlara mı hitap eder? Yanıt evetse bir soru daha eklemeliyiz: Muhatap olmak hukukun öznesi olmak için şart mıdır? Bu sorunu ileride, muhatap kavramını inceledikten sonra ele alacağım. Burada şimdilik şu sonuca varmamız gerekir: Hukuk normunu bilme ve ona göre eyleme şeklindeki zihinsel kapasiteye sahip hiçbir canlı varlığın hukukun öznesi olmaktan dışlanması için bir sebep yoktur; meğerki muhatap olmak özne olmanın ön koşulu olsun.

Muhataplık ve öznellik hakkında ise şunları söyleyebiliriz: Muhatap olmak özne olmanın değil, öznellik muhatap olmanın ön şartıdır. Öznellik bir potansiyel olarak anlaşılmalıdır¹⁴. Öznenin eyleyebilecek ya da bilebilecek durumda olması yeterlidir; somut durumda eyleyor veya biliyor olması aranmaz. Muhatap hukuk normunun kendisine hitap ederek eylemi hakkında gereklilik yarattığı varlıktır. Ancak, hukukun pasif öznesi muhatap olabilir. Nitekim aksi durumun kabulü hâlinde muhatapın hukuk normunu bilip ona göre eylemesi mümkün olmayacak, “hukuk normu” olarak addedilen şey ise *impossibilium nulla obligatio est* ilkesi gereği geçersiz olacaktır. Bu anlamda muhatap olma potansiyeli taşıyan varlık, hukukun pasif öznesi olacaktır. Muhatapın kimliği hukuk tarafından belirlenecekse de muhatap potansiyelinin hukukun kendisi tarafından belirlenmesine olanak yoktur. Bu anlamda hukukun öznesinin kimliği hukuk dışında tespit edilmek zorundadır.

3. Cansız Varlıklar

Özne kavramına ilişkin genel tanımdan cansız varlıkların *çok büyük bir kısmının* özne konumunda olamayacağı açıkça anlaşılmaktadır: Bilme kapasitesi pasif özne açısından, irade sahibi olmak ise aktif özne açısından şarttır. Cansız varlıkların *çok büyük bölümünde* ise bu kapasiteler mevcut

¹⁴ Bkz. Emre Şimşek, *Hukuk Öznesi Olarak Sivil Toplum*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 11.

değildir. Dolayısıyla, ormanların, nehirlerin, dağların, ovaların veya çevrenin hukuk öznesi olması mümkün değildir. Bu varlıklara “haklar” tanınması dolayısıyla bunların da hukuk öznesi hâline geldiği iddiasını aşağıda ayrıca değerlendirip reddedeceğim.

Bununla birlikte, söz konusu kapasitelere sahip olmaya aday en azından bir cansız varlık kategorisi vardır: Yapay zekâ. Hukuk ve yapay zekâ ilişkisi son dönemin en gözde konularından birisidir. Bununla birlikte, geleneksel hukuk teorisi çalışan araştırmacılar açısından konunun henüz yeterince ilgi çektiğini söylemek güç görünüyor. Zekâ bağımsız ve artımlı öğrenme yetisi olarak tanımlanabilir¹⁵. Yapay zekâ bu çalışma kapsamında bu nitelikte öğrenme yetisine sahip insan yapımı sistemleri ifade edecektir. Yapay zekâ otonomlaştıkça ve kendi başına hukuk normlarının varlığını ve gerektirdiğini kavrayabilecek hâle geldikçe hukukun öznesi olmasının önündeki engeller kalkacaktır. Dikkat edilecek olursa özneyi tanımlarken yetinin kaynağına değinmedim. Bunun niçin yerinde olmayacağını ayrıca açıklayacağım. Ancak, görünen o ki yapay zekânın hukuku bilme ve ona göre eyleme kapasitesi ortalama bir insaninkine yaklaştıkça yapay zekâ hukukun pasif öznesi hâline gelebilecektir. Aktif özne olması için şart olan irade açıklaması için de aynı hususu dile getirebiliriz: İrade açıklayarak etkili bir toplumsal düzen kurma yetisi kazandığında yapay zekâ hukukun aktif öznesi hâline de gelebilecektir.

Yetinin kaynağından hareketle insanı özne kabul etmeye devam etmek, bununla birlikte yapay zekâyı dışlamak niçin yerinde olmayacaktır? Öznellik açısından kritik olan hususu bir çeşit bilme ve eyleme kapasitesi olarak belirledik. Bu bilme ve eyleme kapasitesi otonom olduğu sürece, kaynağının ne olduğunu sorgulamanın bir anlamı olmayacaktır. Yapay zekâ insanla özdeş veya ona çok yakın biçimde hukuku bilme ve ona göre eyleme kapasitesine sahip olduğu sürece söz konusu kapasitenin başlangıçta bir insan ediminden kaynaklanıp kaynaklanmadığı önemini yitirir. Aksi takdirde iki faaliyet arasında (insanın hukuku bilme ve hukuka göre eylemesi ile yapay zekânın hukuk bilme ve ona göre eylemesi) özü itibarıyla hiçbir ayırım olmamasına karşın ilgisiz bir kriter aracılığıyla bir ayırım gözetmiş oluruz. Böyle bir ayırım, aşağıda başka bir bağlamda tekrar değineceğim, biyolojik fetişizme örnektir.

¹⁵ Cassio Pennachin ve Ben Goertzel, “Contemporary Approaches to Artificial General Intelligence”, Cassio Pennachin ve Ben Goertzel (Editörler) *Artificial General Intelligence*, Springer, 2007, s. 8.

II. HAK, SAHİBİ VE ÖZNESİ

Hayvanlara ve cansız varlıklara haklar tanındığından bahisle bu varlıkların hakların öznesi hâline geldiğinden bahsedilir¹⁶. Bu bahis yukarıda hukukun öznesine ilişkin yaptığımız açıklamalar ve çıkarımlarla çatışmakta gibidir. Bu kısımda kısaca hakların deontik yapısını inceleyip, hakların öznesinin olup olamayacağını tartışacağım. Ancak öncelikle Duguit'nin konuyla ilgili fikirlerine değinmek isterim.

Duguit haklardan “sübjektif hukuk” adı altında bahseder ve şu tespitlerde bulunur:

“1. --Eğer varsa, sübjektif hukuk bir irade kuvvetidir, bir irade kuvvetinden başka bir şey olamaz; 2. --Her ne zaman hukuk bakımından himaye edilmiş bir durum karşısında kalırsak bu durumun arkasında sübjektif hukuk mevcut olmalıdır; 3. – Öznesi olabilecek bir varlık mevcut olmadıkça sübjektif hukuk mevcut olamaz”¹⁷.

Bu açıklamalara dayanarak Duguit'nin ulaştığı sonuç şudur: “... *ancak kendi varlığını bilen irade sahibi kimseler sübjektif hukuk sahibi olabilirler... bunun için de insanların bilinçli bir irade sahibi olmaları gerektir. Bundan dolayı henüz olgunluk çağına gelmemiş olan çocuklar ile ihtiyarlık veya sakatlık yüzünden anlayışlarını kaybetmiş olanlar sübjektif hukuk sahibi olamazlar.*”

Duguit'nin bu ifadelerinin birkaç açıdan sorunlu olduğu kanaatindeyim. Her şeyden önce, irade sahibi olmakla irade sahibi olarak kabul edilmek arasında bir ayırım yapmak gerekir. Aksi hâlde hukuk normu tarafından belirlenen muhatap ile hukukun, yani nesnenin, belirlemesinden bağımsız özne arasındaki ayırım ortadan kalkacaktır¹⁸. Daha önce de Duguit'nin bu iki kategoriye karıştırmak eğilimi taşıdığını görmüştük. Dolayısıyla, hukuk sisteminin belirlediği yaşa erişmemiş insanların irade sahibi olmadığı için

¹⁶ Örn. bkz. Danielle Celermajer ve Alexandre Lefebvre, “Introduction: Bringing the Subject of Human Rights into Focus”, in *The Subject of Human Rights*, Stanford, Stanford University Press, 2020, s. 2; Mark Goodale, “The Misbegotten Monad: Anthropology, Human Rights, Belonging”, Danielle Celermajer ve Alexandre Lefebvre (Editörler), *The Subject of Human Rights*, Stanford University Press, 2020, s. 53-54.

¹⁷ Duguit, ss. 47-48.

¹⁸ Muhatap veya hukuk kişisi, hukuk tarafından kurulur ve bir varsayımdan ibarettir (bkz. Gökçe Çataloluk, “Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli Miyiz? Sistemik Bir Analiz”, *Hukuk Kuramı*, 5 (1), 2018, s. 14). Hukukun öznesi ise hukuki kişilikten daha geniş bir kapsama sahiptir (bkz. Şimşek, s. 11). Bununla kastettiğim şudur: Hukukun kişi olarak kurgulamadığı hukuki özneler mevcut olabileceği gibi hukuki kişi olarak kurgulanan varlıkların da özne olmayabilir. Dolayısıyla, iki kategori arasındaki ilişkiyi bir kapsama ilişkisi olarak görmemek gerekir.

hak sahibi olamayacağını iddia etmemek gerekir. Benzer bir çıkarım yaşlılık, sakatlık veya hastalık gibi nedenlerle irade kuvvetinden yoksun olduğu varsayılan kişiler için de geçerlidir. Ancak, daha önemli olan sorun “hak sahibi” ifadesinin anlamına ilişkindir. Hak normunun deontik çözümlenmesi, bu normların da özneleri olabileceğini gösterecektir.

A. Haklar ve Yükümlülük

Bu çalışmada detaylı bir tartışma yürütmeden hak dediğimiz hukuki kavramın hukuk düzeni tarafından korunan bir tür menfaat olduğunu kabul edeceğim. Burada açıklayamayacağım sebeplerle “korunan menfaat” teorisini reddeden görüşlere katılamıyorum. İzleyen açıklamaları “korunan menfaat olarak hak” anlayışı üzerinden gerçekleştirdiğim unutulmamalıdır. Bir kimseye hak tanıyan bir normun normatif fonksiyonu nedir? Burada negatif ve pozitif haklar açısından bir ayırım yapabiliriz. Negatif haklar hak sahibi olan kişi dışındakilerin (dikey-yatay etki tartışmalarına bağlı olarak devlet organları ve/veya diğer özel kişiler) hak sahibinin belli şekilde eylemesini engellenmeye yükümlülüğü altında olduğunu ifade eder. Pozitif haklar ise hak sahibi dışındaki devlet organları ve/veya özel kişilere belli bir eylemde bulunma yükümlülüğü yükler. Hukuk düzeni içinde hak tanıyan herhangi bir hukuk normunun fonksiyonu bundan ibarettir: Belli kimselere bazı eylemlerden kaçınma veya belli eylemlerde bulunma yükümlülüğü yüklemek¹⁹. Hiçbir hak yoktur ki belli kişilere bir yükümlülük yüklemesin. Bu nedendir ki hukuk sistemindeki hakların yükümlendirici normlar olarak tekrar ifade edilmesi mümkündür. Hatta bu gerçekleştirildiğinde hukuk sisteminde hangi eylemin serbest, hangisinin gerekli veya yasak olduğuna dair yapacağımız tespitlerde hiçbir değişiklik olmayacaktır. Kısacası, hak normları (aynı zamanda) yükümlendirici normlardır²⁰. Esasen bu düşünce Hohfeld korelatiflerinden²¹ bu yana bilinen, ancak şu veya bu sebeple hukuki tartışmaların geneline yayılmayı başaramamış bir düşüncedir.

¹⁹ Bkz. Robert Audi, *Practical Reasoning and Ethical Decision*, Londra, Routledge, 2006, s. 155. Kimi durumlarda hem kaçınma hem de belli eylemlerde bulunma yükümlülüğü yükleniyor olabilir. Örneğin, eğitim hakkının hem negatif hem de pozitif bir hak olarak düzenlenmesi mümkündür.

²⁰ Başka yerlerde de daha önce ifade ettiğim görüşe göre (örn. bkz. Gülgeç, s. 190-192, 448-449, 485-486), esasen yetki veren bütün normların yükümlendirici bir içeriğe sahip olması gerektiği ve hak normlarının da en nihayetinde yetki/izin veren normlar niteliği taşıdığı iddia edilebilir.

²¹ Bkz. Wesley Newcomb Hohfeld, “Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning”, *The Yale Law Journal*, 23 (1), 1913, s. 31.

Hak normlarının en nihayetinde yükümlendirici olduğu düşüncesi genel olarak yetki veren normların yükümlülük arz eden normlar olarak yeniden ifade edilebileceği yönündeki düşünceye dayanır. Bu kısa çalışmada bu kapsamlı iddiayı detaylı biçimde işleyemem. Yine de fikrin ana hatlarını aktarmakta yarar olduğunu düşünüyorum. Hukuk normları arasındaki en temel ayrımlardan biri yetki veren ve yükümlendiren normlar arasındadır. Hans Kelsen genellikle gerekliliklere atıfta bulunan “*ought*” ifadesinin, söz konusu hukuk olduğunda yetkileri ve izinleri de içeren bir anlama sahip olduğunu düşünmüştü²². H.L.A. Hart, teorisinde hukuk sisteminin teşkili için büyük önem arz eden birincil ve ikincil kurallar arasında gözettiği ayrımda birincil kuralların tamamen yükümlendirici²³, ikincil kuralların ise yetkilendirici olduğunu vurgulamıştı²⁴. Kuşkusuz yetki diye bir şey vardır ve hukuk düzenleri belli kimse veya organları yetkilendirir. Benim reddettiğim yetkinin mevcudiyeti değil, saf anlamda yetki (veya izin) veren bir normun mevcut olabileceği düşüncesidir. Verilen her yetkiye karşılık bir yükümlülük mevcut olmak zorundadır. Eğer “her vatandaş fikirlerini serbestçe ifade edebilir” şeklindeki bir ifade, en azından bir muhatapın vatandaşların fikirlerini serbestçe ifade etmesine müdahale etmeme yükümlülüğü bulunduğunu ima etmiyorsa, bu ifadenin bir hukuk normunun taşıyıcısı olma ihtimali yoktur. Gramatik açıdan kapasiteye ilişkin ifadeler (-ebilmek), ancak kapasitesi dile getirilen veya onun dışındaki bir muhatap açısından gereklilik ifade ediyorsa normatif bir anlama sahip olabilir. Normatif anlam taşımayan ifadeler ise hukuk normu niteliği taşıyamaz. Bunlar olsa olsa yetkinliğe ilişkin bildirici önermeler niteliği taşırlar. Örneğin, “Ayşe tek başına trafiğe çıkabilir” ifadesi, eğer polis memurlarının tek başına trafiğe çıkan Ayşe’ye ceza yazmaması gerektiği anlamını taşıyorsa, Ayşe’nin tek başına araç kullanabilme yetisine ilişkin bir tespit niteliği taşıyan, hukuken ilgisiz bir önermedir.

Hak normu hak sahibinin belli şekilde eyleme özgürlüğünü sınırlara tâbi kılmak dolayısıyla hak sahibini de yükümlendirebilir. Örneğin, “Herkesin ilgili valilik veya kaymakamlıklara önceden bilgi vermek kaydıyla protesto ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı vardır” şeklinde ifade edilen bir norm, bir

²² Hans Kelsen, *Pure Theory of Law*, 5. Baskı, The Lawbook Exchange, 2009, s. 4-5.

²³ Bkz. H. L. A. Hart, *The Concept of Law*, 3. Baskı, Clarendon, 2012, s. 91.

²⁴ Bkz. Joseph Raz, “The Identity of Legal Systems”, *California Law Review*, 59 (3), 1971, s. 807-807, dn 24. Bununla birlikte, ikincil kurallardan tanıma kuralının yetki veren değil yükümlendiren bir kural olduğu da ileri sürülmüştür. Bkz. Scott J. Shapiro, “What is the Rule of Recognition (And Does It Exist?)”, Matthew D. Adler ve Kenneth Einar Himma (Editörler), *The Rule of Recognition in the U.S. Constitution*, Oxford University Press, 2009, s. 240.

yandan devletin kolluk kuvvetlerine önceden bildirilmiş protesto ve gösteri yürüyüşlerini engellememe yönünde bir yükümlülük yüklemekte, diğer yandansa protesto veya gösteri yürüyüşü düzenleyecek olan kişilerin önceden valilik veya kaymakamlıklara bildirimde bulunmasını gerektirmektedir. Bu durumda, bu sınırlar bağlamında hak normunun bir öznesi de hak sahibi olacaktır. Hak sahibi eyleyen, hak normu tarafından öngörülen sınırları bilmek ve ona göre eylemek durumundadır. Herhangi bir sınır öngörmeksizin eyleme özgürlüğü tanıyan hak normları açısından hak sahibinin özne olmadığını söylemek gerekir²⁵. Bu tür normların öznesi yükümlülüğün muhatabı olan devlet organları ve/veya diğer özel kişiler olacaktır.

B. Hak Sahibi ve Özne: Biyolojik Fetişizmin Reddi

Şimdi, hak hakkı öngören norm değil de korunan menfaatin kendisiyse “hukukun öznesi” başlığı altında hakkın öznesi olup olamayacağını tartışmak anlamsızdır. Korunan menfaatin kendisi hukuk değildir; ancak menfaati koruyan normlar hukuk olarak değerlendirilebilir. Bu normlarınsa yukarıda tanımlandığı şekilde öznelerinin bulunduğu açıktır. Duguit’in tespitlerine sunulması icap eden reddiye ise şöyle olabilir: Madem hak sahiplerinin hak normunun öznesi olması icap etmiyor; öznellik için şart koştuğumuz “bilme ve ona göre eyleme” kapasitesi hak sahipleri açısından aranmamalıdır. Bu kapasite hak normlarının muhatabı konumunda olan ve hak sahibi dışında kalan²⁶ kişiler ve varlıklar açısından aranmalıdır. Dolayısıyla, irade kuvvetinden yoksun olduğunu varsaydığımız kişilerin de (bu varsayımın doğruluğu yahut yanlışlığından bağımsız olarak) hak sahibi olabileceğini kabul etmeliyiz.

Bu sonuç ise daha önce hukukun öznesine ilişkin başlıklar altında yaptığımız tartışmayla ilişkilendirilince şu anlama gelir: Öznede aranan rasyonel kapasiteden mahrum olmaları nehir ve dağ gibi cansız varlıkların; hayvanların; insan zekâsına yakınlıklarından bağımsız olarak yapay zekâların hak sahibi olabilmesinin önünde engel olamaz. Bu varlıkların hak sahibi olabilmesinin önünde bir engel mevcut olacaksa bu öznellikten değil, menfaatin kavramsal sınırlarından kaynaklanacaktır. Farzımsal,

²⁵ Krş. Çataloluk, s. 13; Şimşek, s. 8. Yazarlar hak tanınan hayvanın nesnelikten özneliğe geçtiğini savunmaktadır.

²⁶ Bu ifadeden hak normlarının hak sahibi açısından bir yükümlülük öngöremeyeceği değil, her hak normunun zorunlu olarak hak sahibi dışındaki kişiler açısından bir yükümlülük öngörmesi gerektiği anlaşılmalıdır. Yukarıda belirttiğim gibi, bir hak normunun hak sahibi dışındaki kişilere ek olarak hak sahibinin kendisi açısından da belli yükümlülükler ifade etmesi mümkündür.

yalnızca rasyonel varlıkların menfaatinden bahsetmenin anlamlı olduğu, diğer varlıkların “menfaati”nden kastın ancak bir metafor niteliği taşıyacağı, dolayısıyla, rasyonellik potansiyeline sahip olmayan varlıkların hakkın sahibi de olamayacağı ileri sürülebilir. Menfaat kavramına dayanmasa dahi Patrick Lee benzer bir kanıdadır. Yazara göre, hak sahibi olmanın ön şartı rasyonel bir akıl yürütme yetisine sahip olmaktır. Dahası, hakkın öznesi olan varlığın söz konusu yetiye yaşamının herhangi bir anında sahip olması önemli değildir; bu yetiye sahip olabilecek potansiyele sahip olması yeterli olacaktır²⁷.

Hangi varlıkların menfaat sahibi olabileceği menfaat kavramına ilişkin detaylı bir çalışmayı gerektirir. Bu kısa çalışmada bu konuda nihai bir sonuca ulaşmam mümkün değil. Bununla birlikte, “menfaati olmak” ve “menfaatini bilmek” arasındaki ayırmadan ve ikincinin birincinin şartı olmadığını vurgulayarak rasyonel kapasitesinden bağımsız olarak canlı varlıkların ve hatta cansız varlıkların menfaat sahibi olabileceğinin gösterilebileceğini düşünüyorum. Kuşkusuz cansız varlıkların menfaat sahibi olduğu tespiti daha radikaldir. Sezgisel olarak canlı varlıkların menfaatini kabul etmek daha kolayken, cansız varlıklar söz konusu olduğunda ortada bir metaforun bulunması gerektiğini düşünebiliriz. Şu kadarı açıktır: Cansız varlıklara hak tanınmasında bu varlıkların insanların menfaatinin bir aracısı olarak hareket etmesi mümkündür. Çevrenin korunmasında insan menfaati söz konusuysa, doğanın kirletilmemesi en nihayetinde doğanın değil, insanın menfaati ve dolayısıyla da hakkı olarak görülebilir. Bu gibi durumlarda cansız varlıkların gerçek anlamda hak sahibi olduğundan bahsetmek doğru olmaz. Cansız varlığın hakkı ancak başka bir şeyin menfaatine hizmet etmediğinde de anlam ifade ediyorsa mevcuttur. Şimdi kısaca canlı varlıkların menfaatine göz atalım ve bunun üzerinden cansız varlıkların hakları hakkında bir çıkarımda bulunmaya çalışalım.

Bir ekosistemde artan sinek nüfusu ve azalan tilki nüfusunun en azından kısa vadede kurbağaların menfaatine hizmet edeceğini bizler rasyonel varlıklar olarak tespit edebiliriz. Kurbağanın besin ve düşmanlarının nüfusundaki bu değişimin bilincinde olması gerekmez. Gereken söz konusu menfaatin rasyonel olarak belirlenebilir olmasıdır; rasyonel kapasitenin sahibi ilgisizdir. Ayrıca, söz konusu nüfus değişimlerinin kurbağanın menfaatine olması başka bir canlının menfaati için kullanılan bir kısayol niteliği taşımaz: Kurbağanın

²⁷ Patrick Lee, “The Basis for Being a Subject of Rights: The Natural Law Position”, John Keown ve Robert P. George (Editörler), *Reason, Morality, and Law: The Philosophy of John Finnis*, Oxford University Press, 2013, s. 236-238.

menfaatine olan bu durum pekâlâ insanların aleyhine olabilir. Esasen, bir varlığın hâlihazırda mevcut olduğu formu kolayca devam ettirmesine elverişli her türlü olgusal değişim söz konusu varlığın menfaatindedir. Varlığın bu değişimin menfaatine olduğunu bilmesi gerekmez. İnsan dışındaki canlı varlıkların menfaati olabileceğini kabul etmenin pek de güç olmadığını düşünüyorum. Cansız varlıkların menfaat (ve dolayısıyla da hak sahibi) olabileceğini kabul etmek niçin daha zor olsun?

Sanıyorum bunun nedeni “menfaat” ve “hayatta kalma” arasında ilk bakışta fark edilebilen bir paralellik. Ayn Rand’ın “Atlas Silkindi” (*Atlas Shrugged*) başlıklı eserinde John Galt’ın ağzından ifade ettiği şu sözleri ele alalım:

“Evrende tek bir temel alternatif vardır: var olmak veya olmamak. Bu da bir tek tür kimliği ilgilendirir; canlı organizmaları. Cansız maddelerin varlığı koşulsuzdur, hayatın varlığı öyle değildir. Belli bir eylem rotasına bağlıdır. Madde yok edilemez, biçim değiştirebilir ama varlığı ortadan kaldırılamaz. Sürekli bir alternatifle, ölüm kalım alternatifiyle karşı karşıya olan yalnızca canlı organizmadır. Hayat, kendi varlığını sürdürme yolunda, kendinin başlattığı bir süreçtir. Bir organizma bu süreçte başarısız olursa, ölür. Kimyasal bileşenleri kalır, ama hayatı yok olur. Değer kavramını mümkün kılan yalnızca hayattır. Her şey ancak canlı bir varlık için iyi ya da kötü olabilir”²⁸

Bu pasajda dikkatimizi çekmesi gereken ilk husus değer ve menfaat özdeşliğidir. Bir canlının hayatta kalmasına yarayan şeyler onun menfaatine olup, aynı zamanda değerlidir. Elbette, her felsefe değeri menfaatle özdeş tutmaz; hatta yaygın kanı değer ve menfaatin farklı kavramlar olduğu yönündedir. Bununla birlikte, bizim amacımız için menfaat ve hayatta kalma arasındaki bağlantı yeterlidir. Görüleceği üzere, ancak canlı varlıkların menfaatinin olabileceği, çünkü ancak onların hayatta kalmasının mümkün olduğu vurgulanmaktadır.

Tartışma için önem teşkil eden ve reddedeceğim bir başka tespit “*Her şey ancak canlı bir varlık için iyi ya da kötü olabilir*” ifadesinde saklıdır. İlerleyen kısımda geçen “*Rasyonel bir varlığın hayatına uygun her şey iyidir; onu yok edecek her şey kötüdür*”²⁹ tespitiyle birlikte menfaat ve canlılık arasındaki ilişki daha da daraltılmakta, rasyonel kapasite iyi ve kötünün varlığı için şart

²⁸ Ayn Rand, *Atlas Vazgeçti*, 3. Cilt, Pegasus, 2021, s. 465.

²⁹ Rand, s. 467.

koşulmaktadır. Elbette, menfaat her zaman bir şeyin menfaatidir. Bununla birlikte, daha önce de vurguladığım gibi bu “bir şey için olma” durumu, şeyin menfaatin bilincinde olmasını gerektirmez. Rasyonel bir şekilde herhangi bir varlık tarafından tespit edilebilir bir menfaat mevcut olduğu sürece, bir durumun bir şeyin menfaatine olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte, belli bir varlığın menfaatlerinin olması, söz konusu varlığın eylem (canlı varlık) veya hareketlerinin (cansız varlık) değerlendirilmesi için menfaatin bir ölçüt olarak kullanılabilmesi anlamına gelmez. Belli bir varlığın menfaatinin olması ayrı bir husus, bu menfaatlerin söz konusu varlığın eylem veya hareketlerinin yargılanmasında kullanılması ayrı bir husustur. Menfaatlerini bilerek ona göre eyleme kapasitesi rasyonel varlıklara özgüdür. Dolayısıyla, söz konusu rasyonel kapasiteden yoksun canlıların menfaati olsa da bir sülüşü menfaatlerine aykırı davrandığı için suçlayamayız. Ceza hukuku alanında yaş küçüklüğünün bir cezasızlık sebebi olmasının ardında da benzer bir düşünüş yatar: Küçüğün eylemi suç teşkil eder/yanlıştır. Bununla birlikte, bu nedenle rasyonel eyleme kapasitesine tam anlamıyla sahip olmadığı *varsayılan* küçüğü cezalandırmaya kalkmayız. Bu çalışmanın sorunsalı açısından hak sahibi olduğu iddia edilecek canlı varlıkların menfaati doğrultusunda eyleyebilmesi gerekmez: En nihayetinde, hak normunun eylemi üzerinde gereklilik arz ettiği muhataplar hayvanlar değil, söz konusu rasyonel kapasiteye sahip olduğunu düşündüğümüz insanlardır.

Cansız varlıkların da menfaat sahibi olabileceğini iddia edebilmek için yukarıda pasajın yazarının bir tür “biyolojik fetişizm” içerisinde olduğunu görebilmemiz gerekir. Tespitlerin dayanağında canlıların varlığının, bedeni oluşturan maddesel bileşenli sistemlerin uyumlu çalışmasından öte ve farklı bir şey olduğu varsayılmaktadır. “*Kimyasal bileşenleri kalır, ancak hayatı yok olur*” ifadesi de bunu doğrulamaktadır. Canlılığın maddesel olmayan bir bileşeni olduğu düşüncesine şüpheyle yaklaşmak gerekir. Organizma geriye kalan kimyasal bileşenler arasında artık var olmayan bazı tepkimelerden dolayı ölüdür artık. Kısacası yaşam, belli bir maddesel düzen ve sistemin devamından ibarettir. Elbette, tam da bu maddesel düzen ve sistem dolayısıyla canlı varlıkların en azından bir kısmının rasyonel seçime muktedir olduğunu düşünürüz. Ancak, bu seçme kudretinin varlığın menfaati olup olmadığı sorusuna yanıt vermekte işe yaramayacağını, çünkü menfaatin varlığının menfaati bilerek eyleme kapasitesine bağlı olmadığını görmüştük. Bu nedenle de canlılık ve cansızlık arasındaki ayrımın ancak canlı varlıkların menfaati olabileceğini iddia etmek için kullanılmayacağı kanısındayım.

Esasen, madem canlılık belli bir maddesel sistemin varlığıyla ve menfaat de bu sistemin devamlılığını olumlu etkileyebilecek durumlarla açıklanabiliyor, cansız varlıkların mevcut oldukları hâllerleriyle var olmaya devam etmelerinin lehindeki her durum da onların menfaati olarak görülebilir. Bu anlamda otomobillerin periyodik bakımlarının yapılması onların menfaatinedir: otomobilin mevcut mekanik ve elektronik sistemlerinin muhafazasına yarar. Dikkat edileceği üzere burada söz konusu olan bir metafor değildir. Artan besin popülasyonu kurbağanın, düzenli bakım ise otomobilin varlıklarının oldukları hâliyle devamına katkı sağlayan menfaatlerdir. Burada menfaatin her iki durumda gördüğü fonksiyonlar arasında metaforun ön şartı olan bir benzerlik değil, özdeşlik söz konusudur. Menfaat sahibinin menfaatin bilincinde olması da şart olmadığına göre, cansız varlıkların menfaatlerinden bahsetmemek için ortada bir sebep kalmadı gibi görünüyor. Menfaat sahibi olabilmeleri, cansız varlıkların da hak sahibi olabileceğini göstermektedir.

Burada “hak sahipliği” üzerinde biraz daha durmak isterim. Bunun nedeni “hakkın öznesi” ile kastedilenin “hakkın sahibi” olmasıdır. İhtimal, hakkın öznesiyle kastedilen hakkın teşkil ettiği menfaatin sahibi ve söz konusu menfaati bilip ona göre eyleyebilecek olan varlık olabilir. Pozitif hakların tarihsel bir devinim içinde olduğu yadsınamaz. Bununla kastettiğim şudur: Kabul edilen ve tanınan hakların içeriği tarihsel süreç içinde değişmektedir. Bu değişimin ardında toplumsal hareketler, hak iddia ve talepleri, siyasi mücadeleler ile bu hareket, iddia, talep ve mücadelelerin failleri olduğu açıktır. Bu anlamda, hakların öznesi mevcut olabilir: Hakları eyleyen özne, belli menfaatlerin belli normatif düzenler tarafından korumasını sağlayan, hakların benimsenmesinde rol oynamış kişilerdir. Bununla birlikte, bu anlamda hakkın öznesiyle sahibinin örtüşmek zorunda olmadığına dikkat çekelim. Özne pekâlâ başka bir hak sahibinin lehine eyleyebilir. Benzer biçimde, hiçbir şekilde hakkı ortaya çıkaran hak öznesi olmadığı hâlde hak sahibi konumunda bulunan kişiler de olabilir. Bu nedenle de hak sahipliği doğrudan özneliği gerektirmez. Hak sahiplerinin hakkın bu anlamda öznesi olması şart değildir.

Şu hâliyle, “hukukun öznesi” bağlamında “hakkın öznesi” ya tarihsel süreç içerisinde hakların hukuk düzenleri tarafından benimsenmesini sağlayan kişiler, sınıflar ve topluluklardır ya da hakkın gereğini yerine getirmesi gereken ve çoğun hak sahibinin dışında kalan kişiler ve kamu organlarıdır. Hakkı yaratan kişi/sınıf/topluluk ile sonrasında hak sahibi olacak olan kişi/sınıf/topluluk arasında tam bir örtüşmenin kavramsal olarak gerekli olmadığını gördüğümüze göre, “hakkın öznesi” ifadesinden anlaşılması gerekenin “hak

sahibi” olduğunu söylemek ne aktif özne açısından ne de pasif özne açısından doğru olur.

C. Hak ve Talep

Hakların öznesine ilişkin burada söylediklerime şu şekilde itiraz edilebileceğini tahmin ediyorum: “Hak sahipleri hukuk sistemi nezdinde tamamen pasif nesnelere ibaret değildir. Her hak aynı zamanda bir talep yetkisi verir. Dolayısıyla da hakkın öznesi hukuk sisteminin cebri mekanizmaları aracılığıyla hakkın gereğinin yerine getirilmesini talep etme yetkisine sahip olan kişiler olarak görülmelidir”. Bu itiraz ilk bakışta güçlü bir itirazdır. Yine de bu itirazın aşılabilir bazı teorik güçlüklerle geber olduğu kanısındayım. Bu güçlüğü hakkın kendisi ve hakkı talep yetkisi arasındaki bağı kırmak vesilesiyle ortaya koymak mümkündür.

Hukuki gereklilikleri, ihlal durumunda harekete geçirilebilecek cebri mekanizmalarla birlikte anlayan hukuk teorileri mevcut olmuştur. Örneğin, Kelsen’in hukuk teorisi, her hukuk normunun mutlak suretle ihlal durumunda uygulanacak bir yaptırımla ilişki içinde olması gerektiğini iddia ederek hukuki gereklilik ve cebri mekanizmalar arasında zorunlu bir ilişki kurar³⁰. Kelsen öncesinde John Austin’in yazınında da hukuk kuralları “yaptırım tehdidi içeren emirler” olarak anlaşılmıştır³¹. Bununla birlikte, çağdaş teoriler Hart’ın Austinci teoriye yönelik eleştirilerinin ardından yaptırımı hukuk normunun zorunlu unsuru olarak gören anlayıştan uzaklaşmıştır³². Ayrıca,

³⁰ Kelsen, s. 52

³¹ John Austin, *The Province of Jurisprudence Determined*, 2. Baskı, Cambridge University Press, 2001, s. 32.

³² Frederick Schauer yaptırımların hukuk sistemi açısından oynadığı role ilişkin bir çalışmada hukuk teorisinin görevinin bir kavramın (hukuk) zorunlu unsurlarının belirlenmesi mi olduğu yoksa gerçekliğin isabetli bir tasvirini mi sunmak olduğunu sorarak gerçekliğin tasvirine yönelik bir teori açısından yaptırımların hukuk sistemi açısından önemli bir rol oynamaya devam ettiğini vurgulamaktadır (bkz. Frederick Schauer, “Was Austin Right After All? On the Role of Sanctions in a Theory of Law”, *Ratio Juris*, 23 (1), 2010, s. 1-18). Önceki bazı çalışmalarımda yaptırımın hukuk normunun zorunlu bir unsuru olmadığını savunmuştum (örn. bkz. Yahya Berkol Gülgeç, “Interrelationship Between Validity, Efficacy and Coerciveness”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 66 (4), 2017, s. 711-721). Bu iddiam yaptırımın bir hukuk normunun varlığının zorunlu şartı olamayacağı şeklinde anlaşılmalıdır. Genel itibarıyla, hukuk sistemlerinin varlığı ve bu sistemlerin cebri niteliği arasında ilginç ilişkiler tespit edilmesi, hukuk teorisinin bu ilişkileri aydınlatmasının gerektiği konusunda Schauer’den farklı düşündüğümü söyleyemem. Bu çalışmada da yaptırımın hukuk normunun (kavramsal açıdan) zorunlu unsuru olmadığı düşüncesiyle hareket ediyorum. Yaptırımsız bir hukuk normunun dikkate değer, önemli veya etkili olup olmadığı gibi sorularla ilgilenmiyorum.

cebrî mekanizmaların varlığını normun varlığı için zorunlu tutmaya kararlı olan bir hukukçu özellikle de anayasaya uygunluk denetimine ilişkin tartışmalı bazı hususları kabul etmek zorunda kalacaktır: Anayasa Mahkemesi'nin anayasaya uygun davranması gerektiğini, olağanüstü hâl dönemlerinde çıkarılabilen istisnâ ve anayasaya uygunluk denetiminden bağışık normların yine de anayasal sınırlara uyularak çıkarılması gerektiğini savunmak isteyen hukukçular, cebrî mekanizmanın varlığını hukuki gerekliliğin varlığı için şart koşamayacaklardır.

Kanımcı hukuk teorisindeki çağdaş çoğunluğa uyarak, cebrî mekanizma öngörmeyen hukuk normlarının mevcut olabileceğini kabul etmek gerekir. Özellikle de temel hak ve özgürlüklerin korunması açısından yaptırımsız normların mevcudiyetinin bir olumsuzluk olarak nitelendirilmesi mümkün olsa da “uygunluk” temelindeki tespitlerin “zorunluluk” temelindeki tespitleri belirlemesine müsaade etmemek gerekir. Bununla birlikte, yeri gelmişken bu sorunun hukukun en nihayetinde cebrî bir toplumsal düzen olup olmamasından bağımsız olduğunu da belirtmek isterim. Yaptırım hukuk normunun zorunlu unsuru olmasa da hukuk sisteminin belli bir zorlayıcılık niteliğine sahip olması gerektiği iddia edilebilir.

Burada andığım ve hakkın öznesine dair açıklamalarıma yönelen itiraz hakkın olduğu her yerde onu koruyacak cebrî mekanizmaların var olduğunu varsayar gibidir. Kuşkusuz, özellikle de temel hak ve hürriyetler arasında hukuk sistemlerinin durumu çok büyük ölçüde bu varsayımla uyumludur. Ancak, dikkat çekmek istediğim husus bunun olgusal bir durum olduğu ve bu durumdan yola çıkarak hakkın öznesinin kim olduğu gibi kavramsal bir soruna yanıt verirken acele etmememiz gerektiğidir. Öyle ki, dünya üzerindeki bütün hukuk sistemleri öngördükleri her hak için bir koruma mekanizması kurmuş olsa dahi hak normunun öznesi ile hakkı talep etme yetkisi veren normun öznesini birbirinden ayırmak gerekir. Bu gerekliliğin en basit kanıtı hak sahibi ile vasisi veya velisi arasındaki ayırmadır. Küçüğün haklarının savunulması için dava açma yetkisinin vasisine verilmiş olması hak sahibinin küçük olduğu gerçeğini değiştirmez. Her hakkın mutlak suretle hakkı talep yetkisiyle birlikte geldiğini varsaysak dahi, hak sahibi ile hakkı talep yetkisi olan kişiyi birbirinden ayırmak gerektiğini kabul etmek zorunda kalırız.

Hakkı talep yetkisine sahip olan kişinin hakkın öznesi olmadığını göstermek ise başlangıçta ortaya koyduğumuz aktif ve pasif özne tanımları doğrultusunda pek de güç değildir. Hakkın talep edilmesi kendi başına yeni bir hukuk veya hak normuna yol açmadığına göre, hakkı talep etme yetkisine

sahip olan kişi ancak pasif özne konumunda olabilir. Ancak, bu mümkün değildir. Çünkü söz konusu yetki kullanılmak zorunda olan bir yetki değildir. Bir başka deyişle, talep yetkisinin tanınmasıyla yetkinin verildiği kişinin eylemi üzerinde herhangi bir gereklilik yaratılmamaktadır. Söz konusu gereklilik, talebin bulunması durumunda hakkın gereğinin yerine getirilmesine hükmetmesi gereken mahkemeler üzerinde ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak, talep yetkisi veren normu bilip ona göre eyleyecek olan yetkinin sahibi değil, mahkemelerdir³³.

SONUÇ: BİR ADIM GERİ, İKİ ADIM İLERİ

Bu çalışma benim için hukukun ve hakkın öznesi konuları açısından kavramsal bir çerçeve çiziyor. Bu çerçevenin içini temkinli bir biçimde doldurmaya çalıştım. Bununla birlikte, yeterince açık sonuçlara ulaşabilmek için üstüme vazife olmadığını düşündüğüm bazı konularda kesin yargılara varmam gerekecekti. Özne olabilmek için yeterli ve şart olan rasyonel kapasitesinin nasıl belirlenebileceği konusunu kapsam dışında bıraktım. Kuşkusuz, hangi varlıkların hukukun öznesi olduğunun belirlenebilmesi için bu konuda elle tutulur bir kritere sahip olmak gerekir. Ben, varsa, bu konudaki ilk izlenimlerimi iletmekle yetindim. Buna rağmen, öznenin belirlenebilmesi için değinilen minimum kavramsal çerçevenin bu konuda çalışan araştırmacılara yararlı olacağını umuyorum.

Hak sahiplerinin hakkın öznesi olamayacağına dair tespitim “ilerici” okuyucularda olumsuz bir hava yaratabilir. Yazdıklarımın eylem alanının hak sahiplerine kapatıldığı ve kamu organlarına açıldığı izlenimi edinilebilir. Çalışmanın sonuç kısmında bu meşum havayı dağıtmak ve hukukun öznesine dair tespitlerle birlikte değerlendirildiğinde hakkın öznesine dair yapılan tespitlerin yeni hak kategorilerine alan yarattığını kısaca açıklamak niyetindeyim.

Hakkın sahibi hakkın öznesi değildir. Hakkın öznesi hak normunun öznesi olabilir. İlk bölümde görüldüğü gibi, hukuk normunun öznesi olabilmek içinse belli düzeyde (insana yakın) rasyonel bir kapasiteye sahip olmak şarttır. Bu nedenle de hukukun öznesi olamayacağına kanaat getirdiğimiz (yapay zekâ

³³ Elbette, yetki sahibinin yetkiyi kullanırken uyması gereken usul kuralları mevcut olabilir ve bu kurallar bakımından bazı gerekliliklerin muhatabı olması mümkün olabilir. Ancak, bu durum hak normunun kimi zaman hak sahibini yükümlendirmesinden farklı değildir. Nasıl hak normlarının zorunlu muhatabı (yani bu normlara göre eylemesi gereken özne) hak sahibi dışındakilerse, hakkı talep yetkisi veren normların zorunlu muhatabları da yetki sahibi dışında kalan kişi veya organlardır.

dışındaki cansız varlıklar, bitkiler) veya getirebileceğimiz (insan dışındaki hayvanlar) varlıklar hakkın da öznesi olamazlar. Bununla birlikte, hak sahibi ve hakkın öznesi arasında özdeşlik veya zorunlu bir ilişki bulunmadığı ve hakkın sahibi açısından rasyonel bir kapasiteyi şart koşturmak gerekmediği için hukukun ve hakkın öznesi olamayacak bu varlıkların hak sahibi olmasının önünde herhangi bir engel görünmemektedir.

Her varlığın hak sahibi olabilmesinin önündeki bir başka engel de menfaat kriteridir. Rasyonel kapasite şart değilse dahi, en azından bu çalışmada benimsenen perspektife göre, menfaat sahibi olabilmek hak sahipliğinin ön şartıdır. Eğer cansız varlıkların da menfaati olabileceğine dair yukarıda ileri sürülen argümanlar başarılıysa, her türlü varlığa hak tanınması mümkün hâle gelecektir. Böylelikle, insan ürünü hukuk sisteminin evrensel menfaatleri koruyabilecek potansiyele sahip olduğu görülebilecektir.

KAYNAKÇA

- Alexy R, *The Argument From Unjustice: A Reply to Legal Positivism*, Oxford University Press, 2004.
- Audi R, *Practical Reasoning and Ethical Decision*, Routledge, 2006.
- Austin J, *The Province of Jurisprudence Determined*, 2. Baskı, Cambridge University Press, 2001.
- Burdeau G, *L'État*, Seuil, 1970.
- Celenmajer D ve Lefebvre A, "Introduction: Bringing the Subject of Human Rights into Focus", in *The Subject of Human Rights*, Stanford, Stanford University Press, 2020, s. 1-25.
- Çataloluk G, "Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli Miyiz? Sistemik Bir Analiz", *Hukuk Kuramı*, 5 (1), 2018, s. 1-24.
- Duguit L, *Kamu Hukuku Dersleri*, AÜHF Yayınları, 1954.
- Goodale M, "The Misbegotten Monad: Anthropology, Human Rights, Belonging", in *The Subject of Human Rights*, Stanford University Press, 2020, s. 48-63.
- Gözler K, "Yorum İlkeleri", in *Anayasa Hukukunda Yorum ve Norm Somutlaştırması*, KHP-TBB, 2013, s. 15-119.
- Gülgeç Y B, "Interrelationship Between Validity, Efficacy and Coerciveness", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 66 (4), 2017, s. 677-729.
- Gülgeç Y B, *Normativite ve Pozitivizm*, On İki Levha, 2020.
- Hart H L A, *The Concept of Law*, 3. Baskı, Clarendon, 2012.
- Hohfeld W N, "Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning", *The Yale Law Journal*, 23 (1), 1913, s. 16-59.
- Kelsen H, *Pure Theory of Law*, 5. Baskı, The Lawbook Exchange, 2009.
- Lee P, "The Basis for Being a Subject of Rights: The Natural Law Position", in *Reason, Morality, and Law: The Philosophy of John Finnis*, Oxford University Press, 2013, s. 236-248.
- MacCormick N, "Why Law Makes No Claims", in *Law, Rights and Discourse: The Legal Philosophy of Robert Alexy*, 2007, s. 59-67.

- Pennachin C ve Goertzel B, “Contemporary Approaches to Artificial General Intelligence”, in *Artificial General Intelligence*, Springer, 2007, s. 1-30.
- Rand A, *Atlas Vazgeçti*, 3. Cilt, Pegasus, 2021.
- Raz J, *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason*, Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Raz J, *Practical Reason and Norms*, Oxford University Press, 1999.
- Raz J, “The Identity of Legal Systems”, *California Law Review*, 59 (3), 1971, s. 795-815.
- Schauer F, “Was Austin Right After All? On the Role of Sanctions in a Theory of Law”, *Ratio Juris*, 23 (1), 2010, s. 1-18.
- Shapiro S J, “What is the Rule of Recognition (And Does It Exist?)”, in *The Rule of Recognition in the U.S. Constitution*, Oxford University Press, 2009, s. 235-268.
- Şimşek E, *Hukuk Öznesi Olarak Sivil Toplum*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Teubner G, “Rights of Non-Humans? Electronic Agents and Animals as New Actors in Politics and Law”, *Journal of Law and Society*, 33 (4), 2006, s. 497-521.

